

ЕПІТЕТ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ ЦЕНТР ТРОПІКИ

Онопрієнко Т. М.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Вивчення аксіологічних засобів мови наближає дослідників до розуміння того, яким чином людина сприймає світ крізь призму свого відношення до нього. Адже саме елементи тропіки як складової мовної системи при їх мовленнєвій реалізації відзеркалюють хід і механізми світосприйняття та накопичення отриманого досвіду в мові. Не дивно тому, що тропіка привертає постійну увагу мовознавців протягом щонайменш двох тисяч років.

Актуальність обраної теми зумовлена зростанням інтересу лінгвістів до дослідження аксіологічних засобів мови в руслі антропоцентричного підходу до розробки мовної картини світу. Незважаючи на досить солідну історію дослідження та велику кількість праць, присвячених тропам, зокрема епітету (О.О.Потебня, О.М.Веселовський, І.Р.Гальперін, Ю.М.Скребнєв, О.М.Мороховський, В.А.Кухаренко та ін.), деякі проблеми ще не одержали належного висвітлення та вимагають уточнення. Крім того, розвиток наукової думки призводить як до переоцінки сталих концепцій, так і до створення нових, які дозволяють переглянути вже відомі факти і відкрити нові. Серед важливих питань, які потребують поглибленого концептуального аналізу, слід зазначити проблему системно-польового характеру тропіки та визначення місця епітета в цій системі.

У стилістиці та поезиці під тропом (від грецького “tropos” – “поворот”, “мовний зворот”) розуміється семасіологічне двопланове застосування слова, при якому його матеріальна форма одночасно реалізує два значення – пряме та переносне.

Зв'язок прямого та переносного значень заснований на різних принципах (суміжності, подібності і т.п.), що обумовлює існування різних видів тропів.

Класичні риторики згадують більш ніж 200 риторичних фігур, поділяючи їх на схеми (безпосередньо фігури) та тропи. Формальна різниця між ними вбачалася в тому, що тропи – окремі слова, що застосовуються у “незвичний” спосіб, а схеми – сполучення слів. Схеми (алітерація, антитеза, інверсія і т.п.), у розумінні античних риториків, застосовуються з метою зміни формальної структури висловлювання та утворення стилістичних ефектів без зміни значення слів. Тропи – метафора, метонімія, іронія і т.п. – слугують для заміни формальної структури слів, змінюючи при цьому їх значення.

Положення античної риторики щодо “однослівності” тропів потребує необхідного, на наш погляд, уточнення. Дійсно, в тропі семантична транспозиція стосується лише одного слова. Однак троп може бути реалізований лише в контексті, у бінарному утворенні, яке ми пропонуємо назвати тропеїчною конфігурацією. У тропеїчній конфігурації один компонент (актуалізатор тропу) завжди застосовується у прямому значенні (I), тоді як інший (ядро тропу) – у переносному значенні (II), наприклад: *the stars (I) look down (II)*; *her sunny (II) smile (I)*; *a chick (II) of a girl (I)*; *sorrowful (II) bushes (I)*; *the roses (II) of her cheeks (I)*; *tiny (II) skyscrapers (I)* і т.п.

Якщо раніше вивчення тропів було предметом поезики та зводилося до опису художніх ефектів, що утворювалися ними, то, починаючи з 60-х років ХХ століття, простежується новий підхід до тропів, пов'язаний із розвитком структурної лінгвістики та семіотики.

Серед найбільш характерних рис сучасної теорії тропів слід відмітити:

- розуміння сукупності тропів як ієрархічної системи;
- постановка питання щодо генезису тропів та гіпотетичного “першотропу”;
- розподілення тропів по двох осях мови – парадигматичної, на якій відбувається вибір елементів, та синтагматичної, де відбувається комбінація відібраних елементів [5].

Для того щоб сприйняти сукупність тропів у якості певної системи, необхідно знайти в ній ознаки, притаманні будь-якій системі [1]. До них відносяться:

1. Цілісність системи при елементному складі (в даному випадку цілісність системи забезпечується семантичним інваріантом різноманітних тропів – елементів системи).

2. Закріплене за системою середовище застосування (в даному випадку – мова).

3. Наявність сталих зв'язків, що утворюють структуру системи (сталість зв'язків в даному випадку розуміється як можливість взаємних трансформацій різних тропів в межах тропіки). “Основним принципом, що забезпечує надійність роботи системи в умовах навколишнього середовища, що змінюється, є принцип дублювання” [2, с.162].

4. Можливість характеристики структури системи як по вертикалі (парадигматичні відносини), так і по горизонталі (синтагматичні відносини), причому в першому випадку виділяються різні рівні системи і встановлюється ієрархія цих рівнів (морфологічного, лексичного, словотворчого та синтаксичного).

В нашому розумінні сукупність тропів як металогічних номінацій доцільно уявити у вигляді трьох функціональних полів, що частково перетинаються:

1. Поле уподібнення (Field of likening): (порівняння (simile); метафора (metaphor); епітет (epithet); літота/гіпербола (litotes / hyperbole).

2. Поле суміжності (Field of contiguity): (метонімія (metonymy); перифраза (periphrasis)).

3. Поле протилежності (Field of contrast): (іронія (irony); оксюморон (oxymoron).

Значний інтерес являє собою діахронічний аспект тропіки і питання про гіпотетичний “першотроп”, що послужив джерелом усього розмаїття тропів, існуючих нині в мові. На думку ряду лінгвістів,

“першотропом” можна вважати метонімію (особливо її різновид - синекдоху), тому що в її основі лежить асоціативна суміжність контексту (ситуації й референта). Так, Ц. Годоров уважає, що подвоєння синекдохи створює метафору [6]. Тієї ж позиції дотримується й А. Анрі, визначаючи метафору як подвійну метонімію.

Проте метонімія навряд чи може вважатися вихідною в становленні тропів. Не підлягає сумніву та обставина, що основною функцією метонімії є ідентифікуюча за відношенням до окремих конкретних предметів і аж ніяк не характеризуюча. Метонімія найменш експресивна зі всіх тропів.

Є вагоміші підстави вважати вихідним тропом епітет. Людина з давніх-давен намагалася пізнати різні предмети оточуючого світу, перш за все пізнаючи ознаки й властивості цих предметів, зіставляючи їх з ознаками та властивостями інших предметів, а згодом даючи їм словесні визначення. Первісна мова передає враження від предметів і явищ зовнішнього світу або елементарно, подібно до перших слів дитини, або більш змістовно, за допомогою слів-епітетів, кожне з яких називає певну чуттєво-сприйняту ознаку [4].

Епітет може розглядатися не тільки як першотроп, але й як системоутворюючий центр тропіки, оскільки в нього можуть трансформуватися та, як наслідок, зводитися до нього, інші тропи, наприклад:

the sea was smiling (метафора) → the smiling sea
his chest is like a barrel (порівняння) → his barrel chest
his finger accused us (метонімія) → his accusing finger
her beauty seemed ugly (оксюморон) → her ugly beauty

В сучасній теорії тропів останні розподіляються по двох основних осях мови – парадигматичній та синтагматичній. У цьому відношенні протиставляються лише метафора – як творча трансформація подібності та метонімія – як творча трансформація суміжностей. У відповідності до думки Е. Куриловича [5], метафора може розглядатися в якості зміни семантично різних знаків в однакових синтаксичних позиціях (вісь

парадигматики), тоді як при метонімії змінюється сама синтаксична позиція знаку (вісь синтагматики). Це твердження є цілком логічним та не викликає заперечень. Однак, при цьому незрозуміло, до якої з осей мови слід відносити інші тропи, зокрема, епітет, що нас цікавить.

Видається очевидним, що епітет, в силу своєї системоутворюючої, центральної ролі в тропіці та здатності до перетинання з полями інших тропів, може належати до двох осей, парадигматичної та синтагматичної, одночасно. У наведеному вище прикладі: *the smiling sea* парадигматичний аспект полягає у виборі експресивного знаку, а синтагматичний аспект полягає у зміні синтаксичної позиції знаку, що виражається іншою частиною мови: *the sea was smiling (v)* → *the smiling sea (adj)*.

Макрополе тропіки, що розглядається у взаємозв'язку парадигматичного та синтагматичного аспектів, являє собою утворення, близьке до фрейму – когнітивної інформації, що використовується для відображення ситуацій у предметно-пізнавальному антропонімічному середовищі [3, с.72-74].

Однак при цьому слід врахувати, що фрейм переважно функціонує в сигніфікативному плані, забезпечуючи вибір адекватного способу відображення ситуації, в той час коли тропічне макрополе, що являє собою ієрархію тропів із врахуванням їх інгерентних та диференціальних ознак, забезпечує референціальний план ситуативного описання.

Виходячи з системного підходу до тропіки, сукупність тропів та місце, яке вони займають серед епітетів, можна уявити у вигляді трьох функціональних полів:

- ПОЛЕ ПОДІБНОСТІ (FIELD OF LIKENING): порівняння (simile); метафора (metaphor); епітет (epithet) літота/гіпербола (litotes/hyperbole).
- ПОЛЕ СУМІЖНОСТІ (FIELD OF CONTIGUITY): метонімія (metonymy); перифраза (periphrasis).

• ПОЛЕ ПРОТИЛЕЖНОСТІ (FIELD OF CONTRAST): іронія (irony); оксюморон (oxymoron).

Окремі поля тропіки перетинаються, результатом чого є утворення “тропів-гібридів”:

1. Іронічний епітет (*a bright idea /про нерозумну думку/; an innocent crush; a smart aleck*).

2. Оксюморонний епітет (*a tiny skyscraper, ugly beauty, clever foolishness*).

3. Літотний / гіперболічний епітет (*a microscopic bedroom, a huge wife, a mammoth doodad*).

4. Компаративний епітет (*button-like eyes, a hawk-faced man, ham hands*).

5. Метафоричний епітет (*a threatening cloud, the voiceless dessert, sleeping flowers*).

6. Перифразний епітет (*a green friend /“ліс”/; a silver screen /”мелебачення”/*).

7. Метонімічний епітет (*kind fingers; slavish knees; eager*).

8. Літотне / гіперболічне порівняння (*her eyes are like a bottomless abyss; her eyes were like tiny beads*).

9. Безмодульне порівняння (метафора-порівняння) (*her eyes are ripe plums; you are a beautiful shell; she was a green apple*).

10. Метафора-перифраза (*the rhinoceri and tigers of high life*).

Таким чином, тропіка є системно-структурним утворенням, в якому конституенти (тропи) розподіляються за двома вісями мови – парадигматичною та синтагматичною. Функціонально-семантичне макрополе тропіки складається з полів подібності (епітет, порівняння, метафора, літота/гіпербола), суміжності (метонімія, перифраза) і протилежності (оксюморон, іронія).

Еволюція мови в онтогенезі, первинність атрибута по відношенню до предиката дає підстави вважати епітет вихідним тропом (першотропом). Епітет є також системоутворюючим центром тропіки, тому що в нього

можуть трансформуватись і зводитись до нього всі інші тропи.

Потрібно розрізняти узуально-асоціативні й оказіонально-асоціативні епітети. До перших належать постійні і описово-оцінні, до других – гібридні утворення, що виникають у результаті пересічення поля епітета з полями інших тропів – метафори, метонімії, оксюморона тощо.

Актуальність вивчення тропіки як системно-структурного утворення (функціонально-семантичного макрополя) та її системоутворюючого центру – епітета – зумовлює перспективи подальших досліджень у цій галузі стилістики.

Необхідним також є більш глибокий аналіз епітетів з позицій когнітивної лінгвістики. Адекватне вираження когнітивної сутності епітетів дозволить точніше охарактеризувати не тільки їх тропеїчний статус, але також їх дискурсивну специфіку.

Література

1. Блауберг И.В., Садовский В.Н., Юдин Б.Г. Философский принцип системности и системный подход // Вопросы философии. – № 8. – 1978. – С.46-52.
2. Карашук П.М., Братков Б.И., Кочетков В.П. Системный подход при изложении некоторых вопросов словообразования // Материалы третьей науч.- метод. конф. вузов Дальнего Востока. – Вып. 2. – Владивосток, 1974. – С.160-165.
3. Толочин И.В. Когнитивная теория метафоры и системная природы поэтического смысла // Проблемы семантического описания единиц языка и речи. – Минск: Изд-во Минского гос. лингвистического университета, 1998. – С. 72-74.
4. Шахнарович А.М. Проблемы формирования языковой способности // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – С. 185-220.
5. Kurylowicz J. Metaphor and Metonymy in Linguistics // Zagadnienia rodzajów literackich. – n.d. – Т. 9. – Z. 2.
6. Todorov T. Littérature et signification. – Paris, 1967. – 360 p.